

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

2

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα

κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011

Επιμέλεια έκδοσης

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ – ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITOR

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Με την ευγενική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2014
EULIMENE

ISBN: 978-618-80666-1-8

Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αιώνας π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αιώνας μ.Χ.). Πρόκειται για δοκίμια που δεν μπορούν, λόγω της μεγάλης έκτασής τους, να ενταχθούν στην ετήσια επιστημονική έκδοση της *EYAIMENHΣ*, όπως μονογραφίες, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, δημοσιεύσεις ανασκαφών, συντάγματα νομισμάτων και εκδόσεις επιγραφών και παπύρων. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* περιλαμβάνει, επίσης, μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* δεν εκδίδεται περιοδικά.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μία εκτενή περίληψη μέχρι 3.000 λέξεις, σε γλώσσα άλλη από αυτή του κειμένου.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .tiff ή .jpg και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενο από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD, DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίσει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους σε ηλεκτρονική μορφή αρχείου .pdf και 10 τόμους *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ*, τιμής ένεκεν.

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

The *EULIMENE SERIES of Independent Publications* accommodates book-length studies in the fields of Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by the *EULIMENE SERIES* runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD). The *EULIMENE SERIES* is designed to accommodate extended essays too long for inclusion in the *EULIMENE* annual scientific Journal and they can be single author monographs, proceeding of *colloquia* and congresses, excavation publications, numismatic corpora and editions of inscriptions and papyri. *EULIMENE SERIES* also welcomes studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environment, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above. The *EULIMENE SERIES* appears irregularly.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an extended summary up to 3.000 words is required, in a language other than that of the volume.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .tiff or .jpg format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Contributions should be submitted in one hard copy and a version on a digital storage media (CD, DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of the work in .pdf format and 10 volumes of the *EULIMENE SERIES* will be provided to the authors free of charge.

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΚΟΛΛΙΑ

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014)

List of Contents	
EULIMENE SERIES OF INDEPENDENT PUBLICATIONS 2 (2014)	
Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου.....	8
Χαιρετισμός της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.....	9
Πρόλογος των επιμελητών της έκδοσης	10
Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti.....	13
Νικόλαος Γκιολές , Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας	21
Ιωάννης Βολανάκης , Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα	33
Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά , Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών.....	41
Nektarios Zarras , Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes.....	81
Ελένη Παπαβασιλείου , Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων.....	105
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου , Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής.....	127
Angeliki Katsioti , The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece	153
Σοφία Ντιντιούμη , Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω.....	167
Μιχάλης Κουτελλάς , Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος.....	189
Άννα–Μαρία Κάσδαγλη , Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4 ^ο έως τον 7 ^ο αιώνα	217

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ

Η επιστημονική έρευνα σχετικά με τους πρώτους αιώνες της Χριστιανοσύνης στη Δωδεκάνησο αποτελούσε ανέκαθεν ένα ζητούμενο, όχι μόνον για την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και για την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και τον λαό της Δωδεκανήσου.

Σταθερή και αμετάκλητη υπήρξε η βούληση προς αυτό τον σκοπό εκ μέρους της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, η οποία ενίσχυσε ενεργά την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση τα τελευταία χρόνια.

Ο ανά χείρας τόμος, με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», αποτυπώνει με τον πιο επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο τα αποτελέσματα της ομώνυμης ημερίδας που έλαβε χώρα στη Ρόδο στις 19 Νοεμβρίου 2011 και έρχεται ως το επιστέγασμα της από του 2011 έρευνας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Ρόδου», που χρηματοδότησε εξ ολοκλήρου η Ιερά Μητρόπολις Ρόδου.

Για πρώτη φορά, σε ένα συλλογικό έργο παρουσιάζονται με άρτιο τρόπο και επιστημονικό κύρος, από τους καθ' ύλην ειδικούς επιστήμονες, πτυχές της ιστορίας, της θρησκευτικής και κοσμικής τέχνης, καθώς και της καθημερινής ζωής της Δωδεκανήσου κατά τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους και την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.

Συγχαίρουμε τους αγαπητούς πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές Νεκτάριο Ζάρρα και Μανόλη Στεφανάκη για την πρωτοβουλία τους και την ολοκλήρωση του δύσκολου έργου τους και ευχόμαστε η παρούσα έκδοση να αποτελέσει την αφετηρία για την εις βάθος μελέτη του Παλαιοχριστιανικού και Βυζαντινού υλικού πολιτισμού και ιστορίας της Δωδεκανήσου, πολλές πτυχές των οποίων παραμένουν ακόμη άγνωστες.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

† Ο ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Το 2011 η 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποδέχτηκε, ως όφειλε, την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου να συμμετέχει στη διοργάνωση της Ημερίδας «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» για τρεις λόγους: Πρώτον, ως περιφερειακή μονάδα του Υπουργείου Πολιτισμού, είναι υπεύθυνη για την έρευνα, τη μελέτη, την ανάδειξη, την προστασία και τη διαχείριση εκατοντάδων παλαιοχριστιανικών μνημείων και συνόλων στα Δωδεκάνησα. Δεύτερον, διότι οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, ως ενεργοί φορείς και με διττό, διοικητικό και επιστημονικό ρόλο, στελεχώνονται από αξιόλογους και κατηρτισμένους αρχαιολόγους με πολυετή ανασκαφική εμπειρία και πλούσιο συγγραφικό έργο σε θέματα αρχαιολογίας και τέχνης της ύστερης αρχαιότητας. Τρίτον, διότι η δράση αυτή, έδινε στους εμπλεκόμενους επιστημονικούς φορείς, μια πρώτη ευκαιρία έμπρακτης συνεργασίας, και άνοιγε προοπτικές υλοποίησης νέων σχεδίων, σηματοδοτώντας την απαρχή ενός κύκλου συνεργασιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τα Πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά κέντρα. Μια σύμπραξη φορέων που εμπεριέχει τα στοιχεία της επικοινωνίας και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και ιδεών, μέσα σε ένα πλαίσιο ισοτιμίας και συλλογικότητας, όπου ενισχύεται η έρευνα και ο διάλογος και καλλιεργείται η γνώση και η δημιουργικότητα. Τέτοιες δράσεις συμβάλλουν και προωθούν την έρευνα, γίνονται αφορμή να δημιουργηθούν σε έναν τόπο επιστημονικοί πυρήνες και είναι επωφελή όχι μόνο για τους συμμετέχοντες φορείς και τα μέλη τους αλλά και για τη τοπική κοινωνία.

Οι εισηγήσεις των έγκριτων καθηγητών και οι εμπεριστατωμένες ομιλίες των συναδέλφων αρχαιολόγων της Υπηρεσίας και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που μελετούν επί σειρά ετών θέματα τοπογραφίας, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, νομισματικής, κεραμικής και είναι γνώστες των μνημείων της Ρόδου και των άλλων νησιών, και οι οποίες εγγυήθηκαν τότε την επιτυχία της ημερίδας, δημοσιεύονται σήμερα στον ανά χείρας τόμο, δημιουργώντας ένα πρώτο συλλογικό «εργαλείο» για την περαιτέρω μελέτη της ύστερης αρχαιότητας στα Δωδεκάνησα.

Ευχαριστίες απευθύνονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Μανόλη Στεφανάκη και τον δρ. Νεκτάριο Ζάρρα, αρχαιολόγο, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο, για τον συντονισμό και την επιμέλεια των πρακτικών.

Αρωγός, πολλαπλά, στο εγχείρημα αυτό υπήρξε η Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και προσωπικά ο Σεβασμιότατος μητροπολίτης κ.κ. Κύριλλος, ιεράρχης εγνωσμένου κύρους και ανοικτών πνευματικών οριζόντων.

Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η Ημερίδα με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», τα Πρακτικά της οποίας περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αποτέλεσε το επιστέγασμα του ερευνητικού προγράμματος που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με αποκλειστική οικονομική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου¹. Η κοινή δράση των δύο φορέων αποτελεί γεγονός πρωταρχικής σημασίας, διότι αναδεικνύει τα κοινά ενδιαφέροντα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσων και κυρίως τις δυνατότητές τους στην οργάνωση επιστημονικών προγραμμάτων, τα οποία στοχεύουν στην αξιοποίηση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της νησιωτικής Ελλάδας. Ήταν, λοιπόν, σχεδόν αυτονόητο ότι μέσα από αυτή την επιστημονική συνάντηση θα τιμούσαμε τον άνθρωπο που αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη και προστασία των πρωτοχριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων των Δωδεκανήσων και έναν ερευνητή που εκτιμούσε την αξία των επιστημονικών συνεργασιών, τον Ηλία Κόλλια. Αρκετά από τα πορίσματα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν συνέχεια των προσωπικών του επιστημονικών ερευνών, αλλά και των ευρύτερων προσπαθειών για την ανάδειξη και μελέτη όχι μόνο του μνημειακού πλούτου των Δωδεκανήσων, αλλά και του σημαντικού υλικού που φυλάσσεται στις αποθήκες της 4^{ης} ΕΒΑ, όπως αρχιτεκτονικά γλυπτά, κεραμική και νομίσματα.

Στα Πρακτικά περιλαμβάνονται δέκα μελέτες, από τις δώδεκα συνολικά ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στην Ημερίδα, οι οποίες καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα για την αρχαιολογία και την τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα. Την πρώτη μελέτη με γενικότερο περιεχόμενο για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής την περίοδο αυτή ακολουθεί η σύντομη παρουσίαση νέων παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην ύπαιθρο της Ρόδου. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα αφιερώνονται δύο άρθρα: στο πρώτο, εξετάζονται οι σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Στο δεύτερο, επιχειρείται η συνολική εξέταση των διακοσμητικών φάσεων της βασιλικής Χατζηανδρέου στους περισσότερο τεκμηριωμένους χώρους της βασιλικής με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία από τη μελέτη των ημερολογίων και τη δημοσίευση νέου υλικού από το φωτογραφικό αρχείο της 4^{ης} ΕΒΑ. Η γλυπτική αντιπροσωπεύεται με μία μελέτη, στην οποία εξετάζονται συγκεκριμένοι τύποι κιονοκράνων, όπως τα «λυρόσχημα» και τα ιωνικά με συμφυή επιθήματα από τη συλλογή γλυπτών της 4^{ης} ΕΒΑ. Ακολουθούν τρεις μελέτες για την κεραμική, οι οποίες εξετάζουν σημαντικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας, προσφέροντας νέα στοιχεία για: α) την κυκλοφορία στο Αιγαίο συγκεκριμένων ειδών εισηγμένης, αλλά και τοπικής κεραμικής, β) την

¹ Για το ερευνητικό πρόγραμμα, βλ. Μ.Ι. Στεφανάκης - Ν. Ζάρρας - Ε. Παπαβασιλείου, «Η ύστερη αρχαιότητα στη Δωδεκάνησο: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ρόδου. Μια ερευνητική συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΔωδΧρ* 25 (2012), 162-180.

κυκλοφορία των κυπριακών λυχναριών στη Ρόδο και τις αλλαγές στις αγορές του Αιγαίου που επέφερε η ανάπτυξη των ροδιακών λυχναριών και γ) την τυπολογία και την παραγωγή των δωδεκανησιακών εργαστηρίων κεραμικής με αφορμή τα παραδείγματα που έχουν εντοπιστεί στην Κω. Η παλαιοχριστιανική Κάλυμνος είναι το θέμα της επόμενης μελέτης, στην οποία παρουσιάζονται τα νεότερα πορίσματα της έρευνας για τους παραθαλάσιους οικισμούς, τις βασιλικές, τις λουτρικές εγκαταστάσεις και τους τάφους και ο τόμος κλείνει με το άρθρο για τη νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αιώνα.

Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε χάρις στην οικονομική ενίσχυση της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του αρωγού σε αρκετές από τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Πανεπιστημίου Αιγαίου, μητροπολίτη Ρόδου κ. Κυρίλλου. Τον ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανησου Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου για τη στήριξή της, τόσο κατά τη διοργάνωση της Ημερίδας όσο και κατά τη διάρκεια επιμέλειας των Πρακτικών, καθώς και τη συνάδελφο αρχαιολόγο στην ίδια Εφορεία, Ελένη Παπαβασιλείου για τη συμμετοχή της στην οργάνωση της Ημερίδας. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε τους συγγραφείς του τόμου για την ανταπόκρισή τους στην πρωτοβουλία μας να προχωρήσουμε στην έκδοση των Πρακτικών και για την άψογη συνεργασία μας σε όλο αυτό το διάστημα της προετοιμασίας της έκδοσης. Πολλές ευχαριστίες απευθύνονται, τέλος, στην Προϊσταμένη του Τμήματος Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ, κα. Ελένη Κώτσου, η πολύτιμη εμπειρία της οποίας συνέβαλε κατά πολύ στην ολοκλήρωση της παρούσας έκδοσης.

Νεκτάριος Ζάρρας – Μανόλης Ι. Στεφανάκης

ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΡΟΔΟΥ – ΝΕΟΤΕΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ο αριθμός των μέχρι σήμερα γνωστών παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου ή των Νοτίων Σποράδων κυμαίνεται γύρω στα διακόσια πενήντα (250)¹, ενώ εκείνος της νήσου Ρόδου υπερβαίνει τα εκατόν (100)². Οι έρευνες συνεχίζονται και θεωρείται βέβαιον, ότι ο αριθμός των μνημείων αυτών πρόκειται μελλοντικά να αυξηθεί.

Πρόκειται κατά κανόνα για μεγάλων διαστάσεων οικοδομήματα, τα οποία ανήκουν στον αρχιτεκτονικόν τύπον της τρικλιτης, ξυλόστεγης ελληνιστικής βασιλικής³. Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη και χωρίζεται με δύο κιονοστοιχίες ή πεσοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο είναι ευρύτερο των πλαγίων και περατούται προς Α. σε μίαν μεγάλην ημικυκλικήν αφίδα. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής κείται ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας και ενίοτε προ αυτού αίθριον. Γύρω από την βασιλική υπάρχουν διάφορα προσκτίσματα. Η οροφή είναι ξύλινη και εξωτερικά καλύπτεται με κεραμίδια. Τα δάπεδα καλύπτονται με πλάκες από μάρμαρο, μαρμαροθετήματα, ψηφιδωτά⁴, πήλινα πλακίδια κ.λ.π. Συχνά αποκαλύπτονται λείψανα γραπτών κονιαμάτων, από τα οποία συνάγεται, ότι οι

¹ Α.Κ. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου», *ΑΒΜΕ* 6 (Αθήναι 1948), 3-54· Π. Λαζαρίδης, «Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 1953), Α', Αθήναι 1955, 227-248· Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος», Αθήναι 1976, 113-132· ο ίδιος, «Κατάλογος ιερών ναών ανεγερθέντων, ανακαινισθέντων ή ιστορηθέντων κατά τα έτη 1951-1986 εις Ιεράν Μητρόπολιν Ρόδου, αρχιερατεύοντος Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνος του Κεφαλλήνος», *Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα, επί τη Συμπληρώσει Τεσσαράκοντα Ετών Αρχιερατείας*, Αθήναι 1988, 65-104· ο ίδιος, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα...*, ό.π., 311-347· ο ίδιος, «Νεώτεροι έρευναι επί των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *ΑΔ* 30 (1980), 1-14· ο ίδιος, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρ* 12 (1987), 33-144· ο ίδιος, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία των νήσων Χάλκης και Αλιμινας της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρ* 22 (2008), 74-94· ο ίδιος, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία των Λειψών της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρ* 21 (2007), 64-76· J. Volanakis, «Rhodos-Messanagros: Kultzentrum und Pilgerort in der frühchristlichen Zeit», *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archaeologie (Bonn, 22 bis 28 September 1991)*, Münster 1995, 1262-1272.

² Ι. Βολανάκης, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της νήσου Ρόδου», *Θεολογία* 75 (2004), 159-226.

³ Α.Κ. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Α'-Β', Αθήναι 1952· Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, Α', Αθήναι 1942, 155 κ.ε.

⁴ Στ. Πελεκανίδης - Π. Ασημακοπούλου, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, Ι. Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, 45-95.

εσωτερικές επιφάνειες των βασιλικών έφεραν γραπτόν διάκοσμον (εικονικών - ανεικονικών).

Μεταξύ των διαφόρων προσκτισμάτων, τα οποία έκειντο γύρω από τις βασιλικές, συγκαταλέγονται και τα εξής: Παστοφόρια, Πρόθεση, Διακονικόν, Μαρτύριον, Βαπτιστήριον⁵, Κρήνη, Ξενώνας, Πρεσβυτέριον, Λουτρόν, Εργαστήρια, Φούρνοι, βοηθητικοί χώροι κ.λ.π.

Ο μεγάλος αριθμός, το μέγεθος, η επιμελής κατασκευή και ο πλούσιος διάκοσμος των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, προϋποθέτουν καλώς οργανωμένες τοπικές εκκλησίες,⁶ μεγάλον αριθμόν πιστών, οικονομική, πνευματική, καλλιτεχνική και γενικότερα πολιτιστική άνθηση.

Τα νησιά της Δωδεκανήσου επικοινωνούν δια θαλάσσης μεταξύ των, με την δυτική Μικρά Ασία –την Ροδιακήν Περαιάν– την Κωνσταντινούπολη, την πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και τις άλλες περιοχές. Τα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα (4^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.) απετέλουν γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, Βορρά και Νότου και συνδετικό κρίκο μεταξύ τριών ηπειρών: Ασίας, Ευρώπης και Αφρικής, ήτοι ολοκλήρου του γνωστού τότε κόσμου⁷.

Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου και της Ελλάδος γενικότερα⁸ ερειπώθησαν από του τέλους του 6^{ου} αι. μ.Χ. και εξής, συνεπεία πολλών και διαφόρων αιτιών: σεισμών, πυρκαϊών, εχθρικών επιθέσεων, εμφυλίων πολέμων, θρησκευτικών εριδών (Εικονομαχία), εγκαταλείψεως, γηράνσεως κ.λ.π. Μικρός μόνον αριθμός από τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου έχει ανασκαφεί, μελετηθεί και δημοσιευθεί. Είναι όμως σκόπιμο, να γίνουν κατ' αρχήν γνωστά τα υπάρχοντα μνημεία ή τα λείψανα αυτών, προκειμένου να προστατευθούν και να ερευνηθούν μελλοντικώς. Ο συνδυασμός των πορισμάτων, τα οποία προκύπτουν από την μελέτη των αρχαιολογικών λειψάνων, με τις φιλολογικές πηγές της Ύστερης Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, μας βοηθεί στην ανασύσταση των τελομένων σε αυτά θρησκευτικών ακολουθιών και γενικώς φωτίζονται διά του τρόπου αυτού πολλές πτυχές της ζωής των ανθρώπων, οι οποίοι έζησαν κατά την εποχήν αυτήν.

Οι δομές και οι θεομοί της παλαιοχριστιανικής εποχής, απετέλεσαν την βάση του βυζαντινού πολιτισμού και εν πολλοίς συνεχίζονται και επηρεάζουν την ζωήν μας άμεσα ή έμμεσα μέχρι σήμερα.

Στην παρούσα μελέτη γίνεται αναφορά σε νεότερα ευρήματα, σχετικά με άγνωστα μέχρι σήμερα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου.

ΝΕΟΤΕΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. ΑΠΟΛΑΚΚΙΑ, ΣΑΝΟΣ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Βορειοδυτικά του οικισμού της Απολακκιάς και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου από αυτόν, αριστερά της αμαξιτής οδού Απολακκιάς - Μονολίθου και σε απόσταση είκοσι (20) περίπου μέτρων από αυτήν, στη θέση «Σάνος» και επάνω σε μικρή φυσική έξαρση του εδάφους, κείνται τα ερείπια μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πρόκειται για

⁵ Γ. Σωτηρίου, ό.π., 220-224· Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια», ό.π., 3 κ.ε.

⁶ Β. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία απ' αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήναι 1959, 94 κ.ε.

⁷ Η Αμερική και Αυστραλία ανεκαλύφθησαν, ως γνωστόν από τα τέλη του 15^{ου} αι. κ.ε.

⁸ Γ. Σωτηρίου, «Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1929 (Αθήναι 1931), 1 κ.ε.

τρικλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη και εχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο είναι ευρύτερο των πλαγίων και περατούται σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα προς Α. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του μεσαίου κλίτους ηνοιγέτο μία θύρα. Τα πλάγια κλίτη είναι στενότερα του μεσαίου και περατούνται προς Α. σε ευθείες πλευρές. Στο μέσον της δυτικής αυτών πλευράς ανοίγεται ανά μία θύρα. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής έκειτο ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Γύρω από την βασιλική έκειντο διάφορα προσκτίσματα.

Στον χώρο του μνημείου διατηρούνται μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη: α) Διαχωριστικός αμφικιονίσκος παραθύρου από φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 1,40X0,46 και πάχους 0,30 μ.). β) Τμήμα παλαιοχριστιανικής Τράπεζας από λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο, μετά εξέχοντος χείλους στην περιφέρεια (διαστ. 0,45X0,18 και πάχους 0,045/0,08 μ.).

Η τοιχοποιία απετελείτο από αργολιθοδομή. Οι επιφάνειες των τοίχων ήσαν εσωτερικά και εξωτερικά επιχρισμένες. Από την ανεύρεση σπαραγμάτων εγχρώμων κονιαμάτων στον χώρο της βασιλικής εικάζεται, ότι το μνημείο έφερε πιθανώς στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων αυτού γραπτό διάκοσμο.

Παρά την βασιλικήν απεκαλύφθη ένας υπόγειος τάφος, καλυβίτης. Αυτός ήτο σκαμμένος στο μαλακό, φυσικό έδαφος και έφερε ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 1,80X0,52/0,40 και βάθους 0,42 μ.). Ο κυρίως άξονας αυτού έκειτο από Δ. προς Α. Η κάλυψη του τάφου εγίνετο με μεγάλου μεγέθους πήλινες, κοίλες πλάκες (διαστ. 0,78X0,42 και πάχους 0,02 μ.). Ο τάφος περιείχε έναν ανθρώπινο σκελετό.

Η βασιλική αυτή ανηγέρθη πιθανώς κατά τον 5^ο αιώνα μ.Χ. και ερειπώθηκε από τον 7^ο αιώνα μ.Χ. και εξής.

2. ΑΠΟΛΑΚΚΙΑ, ΤΡΟΥΛΙΑ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Νοτιοδυτικά του οικισμού της Απολακκιάς και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτόν, αριστερά της αμαξιτής οδού Απολακκιάς - Κατταβιάς και σε απόσταση ενός χλμ. περίπου από αυτήν, βορειοανατολικά της βασιλικής της Αγίας Αναστασίας στη θέση Ζωνάρας και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτήν, αριστερά του αγροτικού δρόμου Απολακκιάς - Αμμόγκρεμου - Αγίων Θεοδώρων Κατακαλών, στη θέση «Τρουλιά, τα» και στο αγρόκτημα του κ. Δημητρίου Ιω. Καμπούρη, κείνται τα ερείπια μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Κατά την διάνοιξη του παρακείμενου αγροτικού δρόμου, ο οποίος διέρχεται ακριβώς νότια της βασιλικής και την αφαίρεση με μηχανικό εκσκαφέα μεγάλης ποσότητας χωμάτων και ύστερα από καταρρακτώδεις βροχές, η περιοχή υπέστη μεγάλη καθίζηση και τότε απεκαλύφθησαν τα λείψανα του μνημείου⁹.

Πρόκειται για μία τρικλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου. Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (διαστ. 27,00X14,00 μ. περίπου) και εχωρίζετο σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο ήτο ευρύτερο

⁹ Επιθυμώ να ευχαριστήσω και από την θέση αυτή τον φίλο κ. Ευστάθιον Δημ. Καραγιάννη, κάτοικο της Απολακκιάς, ο οποίος υπέδειξε τον χώρο στον γράφοντα και συνόδευσε αυτόν κατά την διενέργεια αυτοψίας την 16-06-2001.

των πλαγίων και επερατούτο σε μίαν μεγάλην, ημικυκλικήν απίδα προς Ανατολάς. Τα πλάγια κλίτη ήσαν στενότερα του μεσαίου και επερατούντο σε ευθείες πλευρές προς Ανατολάς. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής έκειτο ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Η τοιχοποιία ήτο από αργολιθοδομή. Οι τοίχοι έφεραν εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα. Τα δάπεδα εκάλυπτοντο με πήλινες, τετραγώνου σχήματος πλάκες (διαστ. 0,225X0,225 και πάχους 0,06 μ.), ορισμένες από τις οποίες διατηρούνται κατά χώραν.

Στον χώρον της βασιλικής διατηρούνται αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τα ακόλουθα: α) Τμήμα διαχωριστικού αμφικιονίσκου παραθύρου από πορφυροφλεγή ασβεστόλιθο (διαστ. 0,55X0,33 και πάχους 0,17 μ.). β) Ομοίως (διαστ. 0,35X0,30 και πάχους 0,155 μ.). γ) Τμήμα πλάκας από λευκόχρωμο μάρμαρο, αμφότερες οι πλευρές του οποίου είναι καλώς λειασμένες, προερχόμενο πιθανώς από ορθομαρμάρωση (διαστ. 0,14X0,12 και πάχους 0,03 μ.).

Νότια της βασιλικής και σε ελάχιστη απόσταση από αυτήν απεκαλύφθη ένας υπόγειος, κιβωτιόσχημος τάφος. Αυτός έφερε ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,05X0,64 και βάθους 0,85 μ. περίπου), ήτο κτιστός από όλες τις πλευρές και εκάλυπτετο με λίθινες, εγχώριες, ασβεστολιθικές πλάκες (διαστ. 0,80X0,40 και πάχους 0,06 μ. περίπου). Ο κυρίως άξονας του τάφου έκειτο από Δυσμάς προς Ανατολάς. Εντός του τάφου περιείχοντο υπολείμματα από έναν ανθρώπινο σκελετό, το κεφάλι του οποίου έκειτο δυτικά και τα πόδια ήσαν τοποθετημένα στο ανατολικό τμήμα του τάφου. Τα χέρια ήσαν σταυρωμένα και τοποθετημένα επί του στήθους του νεκρού.

Η βασιλική αυτή ανηγέρθη πιθανώς κατά τον 5^{ον} αιώνα μ.Χ. και ερειπώθηκε από τον 7^{ον} αιώνα μ.Χ. και εξής.

Επιγραφή

Νοτιοδυτικά του οικισμού της Απολακκιάς και σε περιοχή κειμένη μεταξύ της θέσεως «Τρουλιά» - «Αμμόγκρεμος» και Απολακκιάς, κατά την διάνοιξη αύλακας, για την τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης, απεκαλύφθη τμήμα αρχαίου κίονα από φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0,42X0,15 και πάχους 0,13 μ.). Στην μία πλευρά αυτού υπάρχει εγχάρακτη, μεγαλογράμματη, τρίστιχη επιγραφή (ύψος γραμμάτων 0,02 μ.), η οποία έχει ως εξής: [.]ΥΝΙΚΑ ΕΠΙΚΡΑΤΕ[.] | ΝΕΤΤΙΣ ΓΥΝ[.] | ΕΥΓΕΝ[.]Υ[.]. Η επιγραφή αυτή προέρχεται πιθανώς από τον 3^{ον}-2^{ον} αιώνα π.Χ., ενώ στη θέση, στην οποία ευρέθηκε απεκαλύφθησαν, επίσης, κυκλικού σχήματος οπιόπλινθοι ικανού πάχους, προερχόμενοι πιθανώς από τα υπόκαυστα ρωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών Θερμών της περιοχής.

3. ΑΠΟΛΑΚΚΙΑ, ΦΡΑΓΜΑ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

ΒΑ. του ναού του Αγίου Γεωργίου Βάρδα και σε απόσταση 600μ. περίπου από αυτόν, στις παρυφές του φράγματος της Απολακκιάς, επί χαμηλού γηλόφου, διατηρούνται τα λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹⁰. Διακρίνονται λείψανα τοίχων, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, ψηφιδωτά δάπεδα, άφθονη κεραμική κ.ά.

Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα (εξωτ. διαστ. περίπου 30,00X20,00 μ.). Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη και εχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη.

Από αυτά το μεσαίον (πλάτους 9,50 μ. περίπου) επερατούτο προς Α. σε μίαν

¹⁰ Ευχαριστώ θερμά τον αρχαιόφιλον Εφημέριον των Σιάννων και φίλον π. Γεώργιον Καρατζιά, ο οποίος υπέδειξε το μνημείον στον γράφοντα και τον συνόδευσε κατά την διενέργειαν της αυτοψίας.

μεγάλην ημικυκλική αφίδα (χορδής 7,50 και βέλους 3,50 μ. περίπου). Τα πλάγια κλίτη (πλάτους περίπου 3,90 μ.) επερατούτο προς Α. σε ευθείες πλευρές. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής έκειτο νάρθηκας και προ αυτού αίθριον.

Διατηρούνται λείψανα γραπτών κονιαμάτων, από τα οποία συνάγεται, ότι οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων της βασιλικής έφεραν γραπτόν διάκοσμον.

Μεταξύ άλλων διατηρούνται στον χώρον της βασιλικής και τα εξής μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη: α) Μαρμάρινη βάση κυλινδρικού αρραβδώτου κίονα μετά συμφυούς πλίνθου (διαστ. 0,68X0,68X0,23 μ.). Η άνω επιφάνεια αυτής (διαμ. 0,50 μ.) φέρει στο κέντρο κυκλική εμβάθυνση (διαμ. 0,05 και βάθους 0,05 μ.) για την εισδοχή του κάτω τμήματος του εμπολίου. β) Μαρμάρινον, ιωνικό κιονόκρανον μετά συμφυούς επιθήματος, φέρον στην μίαν, στενήν όψη ανάγλυφον σταυρόν, οι κεραίες του οποίου είναι πεπλατυσμένες στα άκρα (διαστ. 0,87X0,60X0,34 μ.). Στην κάτω επιφάνεια σχηματίζεται κύκλος (διαμ. 0,50 μ.), στο κέντρο του οποίου υπάρχει τετραγώνου διατομής εμβάθυνση (διαστ. 0,05X0,05 και βάθους 0,05 μ.), για την εισοδον του άνω τμήματος του εμπολίου. γ) Έτερον μαρμάρινον ιωνικόν κιονόκρανον, όμοιον προς το προηγούμενον. Τόσον η βάση όσο και τα δύο κιονόκρανα, προέρχονται από τους κίονες των κιονοστοιχιών της βασιλικής.

Μεταξύ της πλούσιας κεραμικής που διατηρείται στον χώρον της βασιλικής και γύρω από αυτήν, διακρίνονται: α) Τμήματα κεραμίδων στέγης (σιρωτήρες - καλυπτήρες). β) Λαβές αμφορέων. γ) Όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσεως. Επίσης διατηρούνται τμήματα από τα υαλοστάσια των παραθύρων της βασιλικής.

Η βασιλική αυτή ανηγέρθη πιθανώς κατά τον 5^{ον} αιώνα και ερειπώθηκε από του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. και εξής.

4. ΑΡΝΙΘΑ, ΠΑΛΗΟΚΑΣΤΡΟ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Νοτιοανατολικά του οικισμού της Αρνίθας¹¹ και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτήν, αριστερά της αμαξιτής οδού Αρνίθας - Βαττίου, στα όρια περίπου των δύο αυτών οικισμών, ευρίσκεται ένα φύσει οχυρό ύψωμα, το οποίο φέρει την ονομασία «Παληόκαστρο» (υψόμ. 515 μ.). Στην κορυφή αυτού και σε θέση που δεσποζει σε ολόκληρη την γύρω περιοχή, κείνται τα ερείπια ενός αρχαίου, οχυρωμένου οικισμού, πιθανώς της αρχαίας Αρνίθας¹².

Διακρίνονται εκτεταμένα ερείπια οικοδομημάτων, υδατοδεξαμενές, τάφοι, λείψανα οχυρώσεως, αρχιτεκτονικά μέλη, μεγάλος αριθμός οστράκων κ.λ.π. Από όλα αυτά συνάγεται το συμπέρασμα, ότι πρόκειται για την θέση ενός αρχαίου οικισμού, ο οποίος είχε μακράν διάρκεια ζωής, η οποία καλύπτει πολλούς αιώνες, πιθανώτατα δε και χιλιετίες. Φαίνεται ότι ο οικισμός, που έκειτο στη θέση αυτή ήκμασε, τόσον κατά την προχριστιανική περίοδο όσο και κατά την παλαιοχριστιανική εποχή.

Μεταξύ των ερειπίων του οικισμού αυτού διατηρούνται και τα ερείπια μίας

¹¹ Η ονομασία «Αρνίθα, η» είναι προφανώς προελληνική. Πολλά ονόματα πόλεων και οικισμών, καθώς και τοπωνυμίων της νήσου Ρόδου θεωρούνται προελληνικά. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής: Ατάβυρος, Βάττι, Βρασσία, Θα, Θάρρι, Ιαλυσός, Ίγκος, Κάμειρος ή Κάμιρος, Κατταβιά, Κέσκιντος, Κίταλα, Κυμισάλα, Λάδαρμα ή Αλάδαρμα, Λάρτος ή Λάρδος, Λέλος, Λίνδος, Λώρυμα, Ρόδος, Σιάννα, Ψίνθος και άλλα.

¹² Επιθυμώ να εκφράσω και από την θέση αυτή τις θερμές μου ευχαριστίες προς τον Φύλακα Αρχαιοτήτων, εκλεκτό συνεργάτη και φίλο κ. Κυριάκον Σαλβάρη, καταγόμενον από την Αρνίθα και άριστον γνώστη της περιοχής, για την υπόδειξη του χώρου και ο οποίος συνόδευσε τον γράφοντα κατά την διενέργεια αυτοψίας σε αυτόν.

παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Το κυρίως σώμα αυτής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 12,00X9,30 μ. περίπου) και ε χωρίζεται σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλάτους 4,00 μ. περίπου) επερατούτο σε μίαν μεγάλην, ημικυκλικήν αφίδα προς Α. (χορδής 3,50 και βέλους 1,90 μ.), εντός της οποίας περιεκλείετο πεταλοειδές σύνθρονον.

Το νότιο κλίτος (πλάτους 2,00 μ.) επερατούτο προς Α. σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα. Το βόρειο κλίτος (πλάτους 2,00 μ.) επερατούτο προς Ανατολάς σε μίαν ευθείαν πλευράν. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 9,30X3,00 μ. περίπου). Δυτικά του νάρθηκα έκείτο το αίθριο (εσωτ. διαστ. 9,30X7,90 μ. περίπου).

Ο κυρίως άξονας της βασιλικής έκείτο από Δ. προς Α. (85°) και εμφανίζει απόκλιση 5° προς ΒΑ. Γύρω από την βασιλική έκείντο διάφορα προσκτίσματα. Μεταξύ αυτών διακρίνονται και τέσσερεις υδατοδεξαμενές, οι οποίες προωρίζοντο για να δέχονται τα όμβρια ύδατα, τα οποία έπιπταν επί των στεγών της βασιλικής και παρακειμένων προσκτισμάτων και οικοδομημάτων του οικισμού. Εάν ληφθεί υπόψη, ότι ο οικισμός αυτός έκείτο σε ικανόν ύψος και πιθανώς εστερείτο πηγαιού ύδατος, η συλλογή των ομβρίων υδάτων ήτο απολύτως αναγκαία, για την εξυπηρέτηση των κατοίκων αυτού.

Δεξαμενή Α: ΒΔ. της βασιλικής και σε απόσταση τρία (3) μέτρα από αυτήν, κείται μία υδατοδεξαμενή (Δεξαμενή Α). Αυτή εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,50X2,30 και βάθους 2,50 μ. περίπου) και εκάλυπτετο με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Β. προς Ν. Εσωτερικά η δεξαμενή αυτή φέρει επίχρισμα ικανού πάχους από υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι).

Δεξαμενή Β: ΒΔ. της βασιλικής και σε απόσταση δέκα (10,00μ.) μέτρων περίπου από αυτήν, κείται μία υπόγεια, πιθοειδής υδατοδεξαμενή (διάμετρος ανοίγματος 1,50 μ., βάθος δεξαμενής 8,00 - 10,00 μ. περίπου). Στον πυθμένα αυτής είναι στενή, διευρύνεται βαθμιαία, όσον αυξάνει το ύψος αυτής και στο άνω τμήμα της στενεύει. Εσωτερικά οι επιφάνειες αυτής καλύπτονται με υδραυλικό κονίαμα.

Δεξαμενή Γ: ΝΔ. της βασιλικής και σε απόσταση 15,00 μ. περίπου από αυτήν ευρίσκεται η δεξαμενή Γ. Αυτή εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 12,22X6,88 μ.) και εκάλυπτετο με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή. Ο κυρίως άξονας αυτής βαίνει από Β. προς Ν. Εσωτερικά οι επιφάνειες των τοίχων αυτής εκάλυπτοντο με υδραυλικό κονίαμα.

Επειδή η δεξαμενή Γ είναι μεγάλου μήκους και προκειμένου να εξασφαλισθεί η στατική επάρκεια του όλου κτίσματος και ειδικότερα της οροφής, κατεσκευάσθησαν εξ υπαρχής σε κάθε μία από τις μακρές πλευρές αυτής ανά τέσσερεις κτιστοί πεσσοί, οι οποίοι έφεραν τέσσερα ενισχυτικά σφενδόνια ή τόξα, στηρίζοντα την ημικυλινδρική οροφή της δεξαμενής.

Δεξαμενή Δ: ΝΔ. της βασιλικής και σε απόσταση εκατόν και πενήντα (150 μ.) μέτρων περίπου από αυτήν κείται μία τέταρτη υδατοδεξαμενή (Δεξαμενή Δ), υπόγεια, κτιστή, πιθοειδής, όμοια στο σχήμα με την Δεξαμενή Β. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων αυτής καλύπτονται με υδραυλικό κονίαμα.

Οι ως άνω δεξαμενές φαίνονται να είναι σύγχρονες περίπου προς την παλαιοχριστιανική βασιλική. Η βασιλική ανηγέρθη πιθανώς κατά το β' μισό του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. και ερειπώθηκε από του 7^{ου} αιώνας μ.Χ. και εξής.

5. ΚΑΤΤΑΒΙΑ, ΧΛΩΝΟΣ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Βορειοανατολικά του οικισμού της Κατταβιάς και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου από αυτόν, δεξιά της αμαξιτής οδού Ρόδου - Κατταβιάς και σε απόσταση ενός χλμ. περίπου από αυτήν, νοτιοανατολικά του ναυδρίου του Αγίου Παύλου και σε απόσταση ενός χλμ. περίπου από αυτό, μεταξύ των οικισμών Λαχανιάς-Μεσαναγρού - Κατταβιάς, στη θέση «Χλώνος, ο» (υψόμε. 100 μ.), στη νοτιοδυτική πλευρά ενός υψώματος (υψόμε. 170 μ.), σε εύφορη κοιλάδα, και σε μικρή σχετικά απόσταση από την θάλασσα, κείται τα λείψανα ενός εκτεταμένου αρχαίου οικισμού¹³.

Διακρίνονται μεταξύ άλλων και τα εξής: αναλημματικοί τοίχοι και τεχνητά άνδρα σε διάφορα επίπεδα, ερείπια οικοδομημάτων, οπτόπλινθοι, κεραμίδια, όστρακα σε μεγάλο αριθμό, αρχιτεκτονικά μέλη, τάφοι, μονολιθικό, ορθογωνίου σχήματος, αντίβαρο ελαιοπιεστηρίου από εγχώριο, φαιόχρωμο ασβεστόλιθο κ.λ.π. Ο οικισμός αυτός φαίνεται ότι είχε μεγάλη διάρκεια ζωής και ήκμασε κατά την ελληνορρωμαϊκή εποχή και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Στο κέντρο περίπου του οικισμού διατηρούνται τα ερείπια μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πρόκειται για τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου. Το κυρίως σώμα αυτής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 12,65X10,30 μ.). Το μεσαίο κλίτος ήτο ευρύτερο των πλαγίων (πλάτους 4,80μ.) και επερατούτο σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα προς Α. (χορδής 3,80 και βέλους 1,70 μ.). Στο μέσον της δυτικής πλευράς του μεσαίου κλίτους ηνοίγετο μία θύρα.

Τα πλάγια κλίτη (πλάτους 2,05 μ.) επερατούντο προς Α. σε ευθείες πλευρές. Στο μέσον της δυτικής αυτών πλευράς ηνοίγετο ανά μία θύρα, μέσω της οποίας ευρίσκοντο σε άμεση επικοινωνία με τον νάρθηκα. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 10,30X3,00 μ. περίπου). Ο κυρίως άξονας της βασιλικής έκειτο από Δ. προς Α. (125°) και εμφανίζει απόκλιση 35° προς νοτιοανατολικά.

Βορειοανατολικά της βασιλικής και σε απόσταση 180μ. περίπου από αυτήν κείται ένας κτιστός, κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,10X0,60 και βάθους 0,85 μ. περίπου) και καλύπτεται με εγχώριες, ασβεστολιθικές πλάκες (διαστ. 0,85X0,65 και πάχους 0,08/0,10 μ. περίπου). Ο κυρίως άξονας του τάφου αυτού κείται από Δ. προς Α. (85°) και εμφανίζει απόκλιση 5° προς ΒΑ. Ο τάφος αυτός φαίνεται να κείται μέσα σε μία Νεκρόπολη της ύστερης αρχαιότητας και είναι περίπου σύγχρονος προς την βασιλική.

Ο βασιλική αυτή ιδρύθηκε πιθανώς κατά τον 5^{ον} αιώνα μ.Χ. και ερειπώθηκε από του 7^{ου} αιώνας μ.Χ. και εξής.

6. ΚΡΗΤΗΝΙΑ, ΣΤΕΦΑΝΙΑ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Βορειοδυτικά του Ιπποτικού φρουρίου της Κρητηνίας και σε απόσταση ενός χλμ. περίπου από αυτό, δυτικά του λιμένα «Κάμειρος Σκάλα» και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτόν, σε απόσταση λίγων μόλις μέτρων από της παραλίας, στη θέση «Στεφανιά, η» και σε επίπεδο σημείο (υψόμετρο 5,00 μ. περίπου), κείται τα λείψανα μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Διακρίνεται ευκρινώς το περίγραμμα των τοίχων ολοκλήρου του μνημείου. Ο

¹³ R.U. Inglieri, *Carta Archeologica dell' Isola di Rodi*, Firenze 1936, 69, αριθμός μνημείου 86.

νότιος εξωτερικός τοίχος της βασιλικής διατηρείται σε ύψος 0,50-1,50 μ. περίπου. Η αφίδα του Ιερού Βήματος φαίνεται να διεισδύει σε ύψος 1,00 μ. περίπου, η οποία όμως κατεδαφίσθη, κατά την διάρκεια εργασιών με μηχανικό εκσκαφέα, προκειμένου να ισοπεδωθεί ο χώρος και να ανεγερθεί μία μάνδρα στη θέση της βασιλικής. Σήμερα διατηρείται και είναι ορατό το θεμέλιο του τοίχου της αφίδας.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 14,50X13,30 μ.) και ε χωρίζεται με δύο κιονοστοιχίες, οι οποίες έβαιναν επάνω σε ένα κτιστό στυλοβάτη (πάχους 0,70 μ.), σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλάτους 4,15 μ.) επερατούτο σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα προς Ανατολάς (χορδής 3,85 και βέλους 2,45 μ.). Το πάχος του τοίχου της αφίδας είναι 0,70 μ. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του μεσαίου κλίτους ηνοιγέτο μία θύρα.

Το νότιο κλίτος της βασιλικής (πλάτους 3,60 μ.) επερατούτο προς Α. σε μίαν ευθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία θύρα. Ανατολικά του νοτίου κλίτους ήτο προσκεκολλημένο ορθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (εσωτ. διαστ. 3,60X2,30 μ.), το οποίο επερατούτο σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα προς Ανατολάς (χορδής 2,60 και βέλους 1,30 μ.). Πρόκειται πιθανώς για το Διακονικόν ή το Σκευοφυλάκιον της βασιλικής.

Το βόρειο κλίτος της βασιλικής (πλάτους 3,60 μ.) επερατούτο προς Ανατολάς επίσης σε μίαν ευθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία θύρα, η οποία οδηγούσε στον νάρθηκα. Ανατολικά του βόρειου κλίτους ήτο επίσης προσκεκολλημένο ορθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (εσωτ. διαστ. 3,60X2,30 μ.), το οποίο επερατούτο σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα προς Ανατολάς (χορδής 2,60 και βέλους 1,30 μ.). Τούτο είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως η πρόθεσις της βασιλικής. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 13,20X3,75 μ.).

Ο κυρίως άξονας της βασιλικής έκειτο από Δυσμάς προς Ανατολάς (87°) και εμφανίζει απόκλιση 3° προς βορειοανατολικά.

Στον χώρο της βασιλικής διακρίνονται λίγα σχετικά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τα ακόλουθα: α) Τμήμα κορμού κυλινδρικού, αρραβδώτου κίονα από φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ύψος 0,62, διάμ. 0,34 μ.). Στην επιφάνεια αυτού υπάρχει ανάγλυφος, ανισοσκελής σταυρός, οι κεραιές του οποίου είναι πεπλατυσμένες στα άκρα. β) Ομοίως (σωζόμ. ύψος 0,57, διάμ. 0,34 μ.). γ) Ιωνικό κιονόκρανο από φαιόχρωμο μάρμαρο, μετά συμφυούς επιθήματος (διαστ., άνω επιφάνεια: 0,78X0,54 μ., κάτω επιφάνεια: 0,54X0,54 μ., διάμ. κίονα 0,34, συνολικό ύψος κιονοκράνου 0,30 μ.). Στις δύο πλάγιες, στενές πλευρές του επιθήματος του κιονοκράνου υπάρχουν ισάριθμοι, ανάγλυφοι, ανισοσκελείς σταυροί, οι κεραιές των οποίων είναι πεπλατυσμένες στα άκρα.

Η βασιλική αυτή ανηγέρθη πιθανώς κατά τον 6^{ον} αιώνα μ. Χ. και ερειπώθηκε από τον 7^{ον} αιώνα μ.Χ. και εξής.

Δρ. Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης
Καθηγητής Αρχαιολογίας, Neapolis University, Paphos
Έφορος Αρχαιοτήτων Ε.Τ., Ρόδος